

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2023.01.101>

УДК 94:323.281(477)

*Ярослав ТИНЧЕНКО**

Особливий облік колишніх офіцерів та «колишніх білих» в органах ЧК–ОГПУ СРСР на території радянської України у 1919–1931 рр.

Мета статті – дослідження процесу зарахування та зняття з особливого обліку колишніх генералів, офіцерів, урядовців, учасників боротьби проти радянської влади та інших категорій, об'єднаних поняттям «колишні білі». Унаслідок цих дій органи ЧК–ОГПУ мали змогу відстежувати та контролювати небезпечну для радянської влади групу мешканців СРСР, а у разі потреби – проводити масові репресивні заходи.

Методологія ґрунтується на принципах науковості, історизму, усебічного дослідження архівних джерел. У процесі роботи було застосовано

* *Тинченко Ярослав Юрійович* – кандидат історичних наук, заступник директора Національного військово-історичного музею України з наукової роботи; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>; lemberg_landwer@meta.ua

проблемний, хронологічний, порівняльний, пошуково-генеалогічний методи.

Висновки. Упродовж 1919–1924 рр. органам ЧК–ОГПУ вдалося зібрати значну базу даних про колишніх генералів, офіцерів, урядовців та деякі інші категорії осіб, об'єднаних загальним терміном «колишні білі». Усього станом на 1 вересня 1924 р. на території СРСР перебувало на обліку 50 900 «колишніх білих», із них майже половина мешкала на території радянської України. Упродовж 1925–1927 рр. практично всі ці особи були зняті з особливого обліку. Водночас, у процесі цієї операції відбувся переоблік «колишніх білих»: в органах ОГПУ СРСР уточнили та доповнили дані на цих осіб, а також вилучили зі списків померлих людей. Інформація, зібрана впродовж 1925–1927 рр., була у повному обсязі використана під час каральних заходів у різних справах, інспірованих ОГПУ СРСР 1929–1930 рр. Зокрема, під час фабрикації т.зв. контрреволюційної військово-офіцерської справи «Весна». Унаслідок проведення операції по цій справі органами ГПУ УСРР навесні 1931 р. було видано «Книгу учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины». Це видання було 4-томним, вийшло накладом 900 екземплярів, містило дані про 21 062 особу. Основою цього видання стали описки та анкети осіб, знятих з особливого обліку у 1925–1927 рр., а також матеріали на «колишніх білих», зареєстрованих в органах ЧК у 1919–1920 рр., про яких у подальшому була відсутня інформація. Мета цього видання полягала у створенні бази даних на «колишніх білих», оскільки під час проведення справи «Весна» виявили деяку кількість офіцерів та урядовців, які не потрапили до списків 1925–1927 рр. У подальшому щонайменше 1800 осіб з числа людей, внесених до «Книги учёта лиц...», були репресовані.

У Галузевому державному архіві Служби Безпеки України зберігалися окремі матеріали на тему облікування, а потім зняття з особливого обліку «колишніх білих». Ідеться про списки знятих з особливого обліку по більшості округів УСРР, анкети значної частини «колишніх білих», а також кілька комплектів «Книги учёта лиц...» Інформація, що міститься у збережених документах та матеріалах, дає змогу проводити різнопланові дослідження у сфері генеалогії, демографії, воєнної історії, а також – функціонування ЧК–ОГПУ СРСР у 1920-і рр.

Особливо варто звернути увагу на реєстраційні анкети «колишніх білих», де міститься значна кількість унікальної інформації біографічного характеру, що може бути цікавою для широкого кола дослідників ролі окремих осіб у певних історичних подіях, а також – фахівців у галузі генеалогії.

Ключові слова: особливі відділи, офіцерський корпус, справа «Весна», білогвардійський рух, діячі УНР.

Облік генералів, офіцерів та урядовців

Для більшовиків облік колишніх генералів та офіцерів – військових спеціалістів російської імператорської армії, мав кілька важливих цілей. Коли навесні 1918 р. вперше проводилася реєстрація цієї категорії військовослужбовців на території радянської Росії, вона передусім здійснювалася для проведення мобілізаційних заходів до складу Червоної армії. Спочатку реєстрацією були охоплені Москва, Петроград та інші великі міста. Однак після того, як на території радянської Росії скрізь почалася громадянська війна, й серед мобілізованого офіцерства виявилось чимало тих, хто перейшов до білогвардійських формувань або створив та очолив антирадянські організації, реєстрація набула ще й іншого значення. Каральні органи революції, ВЧК, брали на облік офіцерів, аби завжди мати їх та їхні родини «у полі зору». У реєстраційних анкетах офіцерів обов'язково зазначалися: походження, склад родини, місце народження та адреса проживання, тощо.

Вже у 1919 р. реєстрація колишніх офіцерів лише розширювалася. З'явилася категорія «колишніх білих»: це – генерали, офіцери, юнкери, добровольці, які служили у різноманітних білогвардійських формуваннях і потрапили до полону, або добровільно перейшли на бік Червоної армії. Друга категорія – колишні генерали та офіцери, які мешкали на територіях, де якийсь час перебували антирадянські уряди, але не служили у їхніх збройних формуваннях. Передусім, це стосувалося України, Дону та Кубані. Із 1920 р. реєстрація розповсюдилася на інші території, що відвоювала Червона армія: Урал, Сибір, Північ Росії, Оренбурзький край, тощо. По окремих відділах ВЧК–ОГПУ СРСР до категорії «колишніх білих» залучали і червоних командирів та червоноармійців, які деякий час перебували у полоні.

Реєстрації підлягали абсолютно всі колишні генерали, офіцери та урядовці, незалежно від віку, стану здоров'я, або цивільного фаху (наприклад, народні учителі, які стали молодшими офіцерами лише під час Першої світової війни та,

зазвичай, не призивалися національними та білогвардійськими урядами).

Зважаючи на те, що йшлося про реєстрацію та контроль за сотнями тисяч людей, упродовж 1918 р. поміж політичними і кадровими органами командування Червоної армії та особливими відділами ВЧК, які займалися «боротьбою з контрреволюцією», провели розподілення сфер діяльності. Колишні генерали, офіцери та урядовці, які вступили до Червоної армії та віддано їй служили, або повернулися до цивільного життя на території Радянської Росії, перестали бути об'єктом обліку та спостереження ВЧК. Більшовицькі каральні органи зосередилися на обліку та контролю лише за «колишніми білими».

Наприкінці 1919 р. почався процес масової здачі у полон генералів, офіцерів, урядовців та рядових капітулюючих білогвардійських армій. У результаті виникли десятки концентраційних таборів для цієї категорії осіб. Там здійснювалася фільтрація полонених, і чимало колишніх офіцерів та урядовців, які спробувалися довести, що були мобілізовані білими, одразу відправлялися на поповнення Червоної армії. Ті, які вступили до національних або білогвардійських армій добровільно, зазвичай засуджувалися до ув'язнення «до кінця громадянської війни». Фактично, ці люди перебували у концтаборах до 1922 р., а деякі – навіть до 1923 р. Відомі також досить масові випадки страт органами ЧК командного складу армій супротивника. Рядові білогвардійці часто направлялися на комплектування частин Червоної армії поза будь-якою фільтрацією, іноді – навіть одразу на полі бою.

У листопаді 1920 р. червоними військами було остаточно розбито та вигнано з Криму білогвардійську армію генерала П. Врангеля. Чимала кількість військовослужбовців цієї армії, а також біженців, серед яких було чимало генералів, офіцерів та урядовців, залишилися на півострові. Органи ЧК майже одразу організували реєстрацією колишніх білогвардійців.

У подальші дні та тижні значна частина генералів, офіцерів та урядовців, які перебували у Криму, була страчена¹.

Серед білогвардійців, які евакуювалися у складі армії П. Врангеля спочатку до Туреччини, а потім – Болгарії, не було інформації про страти у Криму. Саме тому вже навесні 1921 р. до портів Одеси та Новоросійська стали прибувати перші кораблі з реемігрантами. Більшість із них становили вчорашні активні учасники збройної боротьби проти більшовиків. На тлі масового повернення на батьківщину вчорашніх ворогів комуністичний режим вирішив змінити свою репресивну політику. Упродовж 1921 р. було офіційно заявлено про низку амністій білогвардійців, передусім – з нагоди радянського свята дня трудящих 1 травня 1921 р. Відтепер основна маса вчорашніх ворогів звільнялася після коротких фільтраційних заходів. Засуджувалися до різних термінів концтаборів або страти особи, які брали участь у здійсненні страт, убивств, інших репресивних заходів стосовно більшовиків або їхніх прихильників. Після прибуття додому всі колишні білогвардійці мали стати на особливий облік у місцевих органах ГПУ.

Через завершення бойових дій Червоної армії проти національних та білогвардійських військ в європейській частині країни почався масовий процес її демобілізації. Із Червоної армії звільнявся не лише рядовий склад, а й командири. Звільненню підлягали колишні білогвардійці, які служили у Червоній армії з 1919 чи 1920 рр. Виняток робився лише для окремих осіб – випускників академії Генерального штабу або кавалерів ордену Червоного Прапора. У результаті чимало колишніх білих офіцерів, які рік або два чесно служили у Червоній армії, мали перед нею заслуги, звільнялися та прирівнювалися у правах з тими, хто щойно повернувся з еміграції. Крім того, значна частина реемігрантів одразу звільнялася додому. Натомість офіцери, засуджені навесні

¹ Тинченко Я. 12 тисяч. Крымские расстрелы, 20.11.1920–18.04.1921. – К.: 2021, 1032 с.

1920 р. до ув'язнення у концтаборах «до завершення громадянської війни», продовжували там перебувати.

Розв'язання цих юридичних колізій доручили начальнику секретно-оперативного управління ГПУ Генріху Ягоді. 10 квітня 1922 р. Г. Ягода подав керівництву ГПУ доповідну записку, де описав складність ситуації:

«Питання з білими офіцерами заплуталося настільки, що його можна вирішити лише радикальними заходами. Для цього необхідно, узгодивши з військовим відомством, розробити абсолютно нові правила про колишніх білих офіцерів, зібрати весь матеріал, всі накази, окремі розпорядження та скодифікувавши їх, доповнити, взявши до уваги можливий масовий перехід до нас як рядових, так і офіцерів Білої армії.

Я вважаю, що немає сенсу тримати в таборах тих офіцерів, які сидять як білі, які не мають конкретного злочину; немає сенсу забороняти селитися колишнім білим офіцерам у місцях своєї батьківщини чи там, де мешкає їхня родина. Психологічно це навіть вигідно, тому що, потрапивши після стільки років розлуки з сім'єю, зазнавши чорт знає що, він навряд чи ризикне вдруге пуститися в якісь авантюри.

Як з'ясувалося, ми надаємо величезні переваги офіцерам, які переходять сьогодні до нас, тобто відпускаємо їх, але зовсім не дбаємо і не цікавимося колишніми білими офіцерами, які знаходяться на нашій території вже два роки. Здавалося б правильним випускати та давати пільги тим, хто вже досить довго перебував у нас, а не тим, хто щойно прибув»².

Унаслідок листа Г. Ягоди основну масу офіцерів, які здалися Червоній армії у 1920 р. і продовжували перебувати у концтаборах, звільнили, установи, за винятком кількох (зокрема – сумнозвісного Соловецького табору), зліквідували.

Водночас, усі колишні білі офіцери та урядовці (або такі, що мешкали на територіях антирадянських урядів) підлягали обов'язковій реєстрації в особливих відділах ГПУ, які відповідали за військову сферу. За неявку на реєстрацію комуністичний режим загрожував карною відповідальністю. Упро-

² Зданович А. Органы государственной безопасности и Красная армия, – М., 2008. – С. 541.

довж 1923–1924 рр. на території СРСР провели масову операцію з реєстрації усіх, хто міг належати до категорії «колишні білі», а саме: генерали, офіцери, юнкери, урядовці, які служили у різних антирадянських формуваннях або мешкали на територіях, контрольованих ними. По деяких регіонах до цієї категорії залучалися також червоні командири та червоноармійці, які якийсь час перебували в полоні, а також унтер-офіцери та рядові, які, на думку уповноважених ОГПУ СРСР, могли вступати до білогвардійських формувань добровольцями.

Зняття «колишніх білих» з особливого обліку

Упродовж 1922–1924 рр. на території європейської частини СРСР не відбулося жодного масового заколоту, а тим паче – повстання, до якого б належали колишні офіцери. Водночас, внаслідок скорочення Червоної армії у ній виявилася гостра нестача командирів запасу, яких би можна було покликати у разі виникнення війни. Колишні білі (навіть ті, які служили у Червоній армії у 1919–1920 рр.) не перебували у резерві РСЧА, а рахувалися на особливому обліку у державній безпеці.

Ще восени 1923 р. керівництво Червоної армії порушило перед ОГПУ СРСР питання про можливість поповнення командного складу запасу колишніми офіцерами, що служили раніше у білогвардійських арміях. 20 листопада 1923 р. відбулася нарада з цього питання представників особливого відділу ОГПУ СРСР та штабу РСЧА. На нараді заступник начальника особливого відділу ОГПУ СРСР Л. Мейер заявив, що у СРСР мешкає 35 тис. колишніх білих офіцерів. Водночас, начальник мобілізаційного відділу штабу РСЧА Н. Шпекторов назвав іншу цифру – 50 тис.³

В іншому, нині опублікованому документі штабу РСЧА зазначалося, що всього станом на 1 вересня 1924 р. на території Радянського Союзу мешкало 50 900 осіб, які, згідно даних ОГПУ СРСР, перебували на обліку

³ Там само, с.556.

«колишніх білих офіцерів і чиновників з числа військовополо-
нених і перебіжчиків білих армій, які проживали на території
цих армій»⁴.

Розбіжність у цифрах полягала у тому, що 50 тис. – це загальна кількість «колишніх білих» офіцерів та урядовців, а 35 тис. – лише чисельність офіцерів.

Унаслідок робочих нарад поміж командуванням РСЧА та керівництвом ОГПУ СРСР було ухвалено рішення про зняття зі спеціального обліку «колишніх білих», аби вони могли бути зараховані до запасу командного складу РСЧА. Цей процес відбувся у 1925–1927 рр.

19 лютого 1925 р. підписали наказ Революційної Військової Ради СРСР № 191 про зняття з особливого обліку «колишніх білих» двох невеликих категорій:

- а) осіб, які на момент видання наказу продовжували служили в РСЧА;
- б) нагороджених орденами Червоного або Трудового прапора⁵.

Ішлося, фактично, про кілька сотень людей – випускників Академії Генерального штабу до 1918 р., або таких кавалерів ордену Червоного прапора, як, приміром, колишній колчаківський офіцер та командир артилерійського полку РСЧА Леонід Говоров – майбутній маршал Радянського Союзу.

Іще через місяць, 19 березня 1925 р., вийшов циркуляр ОГПУ СРСР про зняття з обліку інших категорій «колишніх білих» (точніше – майже всіх):

- а) осіб, які лише мешкали на території, зайнятій супротивником, і не служили в його армії;
- б) урядовців та однорічників (солдатів з середньою та вищою освітою, які претендували на отримання офіцерського звання), що служили у білих на невідповідальних посадах;
- в) рядових та унтер-офіцерів білих армій, які займали у білогвардійських арміях командні або адміністративні посади;

⁴ Тархова Н., Шабардин Н. Реформа в Красной армии, документы и материалы. 1923–1928 гг. Кн. 2. – М., 2006. – С. 6.

⁵ Зданович А.А. Органы государственной безопасности и Красная армия. – М., 2008. – С. 594.

- г) осіб командно-адміністративного складу Червоної армії, які перебували у полоні ворога, якщо не має свідчень про їхній навмисний перехід на бік білих;
- д) колишніх білих офіцерів та урядовців, які досягли 50 років;
- є) колишніх офіцерів та юнкерів, які служили у ворожих арміях за мобілізацією та не займали командних посад⁶.

Фактично на особливому обліку залишалися лише колишні білогвардійські воєначальники, яких у СРСР нараховувалися одиниці (з числа тих, хто повернувся або полонених).

Але процес зняття з обліку «колишніх білих» у 1925–1927 рр. виявився лише одним із етапів їх обліку. Вже у 1929–1930 рр. зібрані статистичні матеріали стали у нагоді під час проведення репресій проти технічної інтелігенції, «академіків», а також колишніх активних учасників боротьби проти радянської влади, масові арешти яких були здійснені восени 1930 р. Найбільшою з них виявилася т.зв. військово-офіцерська контрреволюційна справа «Весна», що охопила всю територію республіки, а також – Москву, Ленінград, Смоленськ та ін. великі міста СРСР⁷.

Внаслідок цієї справи органами ГПУ України навесні 1931 р. було видано «Книгу учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины». Це видання було фактично узагальнюючим джерелом-довідником для комуністичних каральних органів.

Документи про зняття з реєстрації «колишніх білих» у фондах ГДА СБ України

На території України органи ЧК проводили реєстрацію офіцерів, починаючи з зими 1919 р. Однак документи за цей період у вітчизняних архівах виявити доки що не вдалося.

⁶ Там само, С.596–598.

⁷ Справа «Весна» 1930–1931 рр. за документами Державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 1 (18); № 2 (19).

Виявлені лише згадки про проведення реєстрації у цей час в інших джерелах.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України частково збереглися лише анкети за 1923–1924 рр. та списки знятих з особливого обліку «колишніх білих» у 1925–1927 рр. Ці документи зберігаються у 18 томах і об'єднані у справу 406 фонду 13 ГДА СБ України. Наявні томи різні за обсягом та наповненням.

На території України процес взяття на особливий облік почався пізніше, ніж у РСФРР, і зняття з особливого обліку відбувалося пізніше, ніж в інших регіонах країни. У процесі зняття – теж.

Як свідчать збережені архівні матеріали, під час масової реєстрації 1923–1924 рр. «колишні білі» мали особисто з'являтися до місцевих відділів ГПУ УСРР та власноруч заповнювати нові анкети. Однак, дослідивши матеріали справи 406, можна впевнено стверджувати, що загального зразка анкет затверджено не було, тому у кожному окружному особливому відділі друкувався свій бланк – з більшою або меншою кількістю інформації. У деяких окружних відділах ГПУ УСРР (наприклад, Сумському), анкети складали чотири сторінки, й особа, яка ставилася на облік, мала бути сфотографована. Але у більшості інших окружних відділів ГПУ анкетування під час облікування часто було формальністю. «Колишні білі» заповнювали маленькі анкети, що містили графи лише про основні біографічні дані, без обов'язкового фотографування. Бланки анкет у кожному окружному відділі ГПУ УСРР виготовлялися індивідуально і навіть називалися по-різному. Так, у київському губернському відділі ГПУ видавалася «Анкета № ... для колишніх офіцерів білих армій», «Анкета для реєстрації колишніх офіцерів, військових чиновників білих армій, а також проживавших на території, окупованій білими», «Анкета для реєстрації колишніх офіцерів, військових чиновників, лікарських помічників та лікарів білих армій», «Облікова картка

№ ... для колишніх офіцерів білих армій і проживавших на території, окупованій білими».

В окружному відділі ГПУ у Сумах були: «Облікова картка № ... для колишніх офіцерів та військових чиновників», «Анкета № ... для колишніх офіцерів білої армії» (у разі, якщо людина лише мешкала, а не служила у білих, то це слово в анкеті викреслювалося), і т.д.

У 1925–1927 рр. на підставі саме цих анкет складався список осіб, які мали бути зняті з обліку. Він передавався на розгляд спеціально створеній особливій комісії при окружному відділі ГПУ УСРР. Зняття з особливого обліку «колишніх білих» оформлювалося протоколом комісії. Потім ці особи мали право переїхати у будь-який регіон СРСР, брати участь у виборах, позбавлялися дискримінації при прийомі на роботу, зараховувалися до кадрового резерву Червоної армії, тощо.

У РСФРР процес зняття з особливого обліку почався раніше, ніж в УСРР. Вірогідно, саме тому у справах про зняття з обліку «колишніх білих», який нині зберігається у фондах Галузевого державного архіву СБ України, серед томів з анкетами з українських округів відклалася одна справа зі Свердловська (нині Єкатеринбург, РФ). Цілком можливо, що вона була надіслана до ГПУ УСРР для зразку оформлення документів щодо зняття з обліку. Документи, що зберігаються у справі, датовані квітнем–вереснем 1925 р., а також початком січня 1926 р. Діяльність більшості аналогічних комісій в УСРР припала на осінь 1925–1927 рр.

Необхідно зазначити, що «свердловська справа» важлива у контексті порівняння кількості колишніх офіцерів та урядовців, які мешкали у різних частинах СРСР. Адже Свердловськ був не лише містом, де стратили останнього російського імператора Миколу II з усією родиною, а ще й деякий час «столицею» верховного головнокомандувача всіма білогвардійськими арміями адмірала О. Колчака.

Отже, загалом по Свердловському округу зняли з особливого обліку 447 людей, ще 16 особам відмовлено. Динаміка

процесу розгляду справ тривала таким чином: 24 квітня 1925 р. знято з обліку 22 осіб, 2 липня 1925 р. – 31 особа (одній особі відмовлено), 10 серпня 1925 р. – 22 людини (одній особі відмовлено), 20 серпня 1925 р. – 26 осіб (14 відмовлено), 3 вересня 1925 р. – 19 осіб, 8 січня 1926 р. – 306 осіб. В Ірбітському відділі Свердловської округи – 21 особа (дата зняття з обліку у документі відсутня)⁸.

Збереглися дані про військові звання осіб, знятих з особливого обліку у Свердловському окрузі 8 січня 1926 р.⁹. Це були: підпрапорщик – 1, військових урядовців – 48, юнкерів – 15, офіцерів без зазначення звання – 8, прапорщиків – 79, підпоручиків – 82, поручиків – 51, штабс-капітанів – 17, капітанів – 5. Всього 306 осіб.

Тобто, з особливого обліку у Свердловській окрузі зняли переважно молодших офіцерів військового часу, а також – військових урядовців. Кадрові офіцери у званнях від капітана до полковника, вочевидь, мали бути зняті з обліку пізніше.

У томах справи 406 збереглися матеріали не по всіх адміністративних округах, що існували тоді на території республіки. Станом на 1 серпня 1925 р. УСРР складалася з 41 адміністративних округів, а також до неї входила Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

Серед томів справи 406 взагалі відсутні матеріали про 17 округах, а саме: Бердичівському, Дніпропетровському, Запорізькому, Зінов'євському, Кам'янець-Подільському, Конопольському, Коростенському, Криворізькому, Куп'янському, Могилів-Подільському, Ніжинському, Полтавському, Роменському, Сталінському, Старобільському, Уманському, Шепетівському. Почасті дані збереглися по Маріупольському, Луганському, Київському округах.

Отже, у ГДА СБ України збереглися анкети та матеріали про зняття з обліку «колишніх білих» фактично з половини

⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 406, т. 6, арк. 1–40, 43–49.

⁹ Там само, арк. 1–17.

округів УСРР, а також – МАРСР. Але до складу округів, документи яких збереглися, входять майже всі великі міста, де мешкали колишні генерали, офіцери та урядовці, передусім – Київ (не всі, але більшість матеріалів), Одеса та Житомир.

Зважаючи на те, що, як зазначалося, у кожному особливому відділі були свої особливості з оформлення документації, зробимо короткий огляд змісту томів справи 406.

У томах № № 1 та 2 об'єднано матеріали, зібрані окружним відділом ГПУ по Сумському округу: список на 352 осіб та анкети 336 з них. Всі особи були зняті з особливого обліку особливого відділу ГПУ по Сумського округу станом на 25 квітня 1926 р. У 1923–1924 рр. у цьому окрузі було здійснено найбільш досконалий опис «колишніх білих»: їхні анкети докладні, до кожної додавалася фотографія особи. Ці два томи по Сумському округу є найбільш інформативними з усієї справи.

У томах № № 3, 4, 5 та 14 зібрані списки та анкети з Одеського округу. У справах міститься два списки на 1092 та 27 осіб, а також надзвичайно коротенькі анкети, надруковані на поганому папері. Тому навіть наявна скупа інформація ледь проглядається. В анкетах зазначено лише прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження, військове звання. Складається враження, що співробітники окружного відділу Одеського ГПУ самі вписували інформацію з якихось старих анкет чи списків до нових – станом на 1923–1924 рр. Найбільший «одеський» том – № 14, де зібрано 743 сторінки з анкетами осіб, чиї прізвища починаються на літери від «А» до «К». Часто трапляються анкети у двох екземплярах на одну особу.

Том 6 – це список на 306 осіб, протоколи зняття з обліку по Свердловському округу РСФРР, інші матеріали з цього регіону. Анкет у цьому томі немає, а список та протоколи – малоінформативні.

У томі № 7 зосереджено анкети киян, чиї прізвища починались з літер від «А» до «Л». Загалом у цьому томі 443 сторінки. Анкети, що у ньому містяться, різні за змістом: є зовсім

короткі – на пів сторінки, є великі та надзвичайно інформативні – по кілька сторінок. Цей том – лише половина масиву київських анкет. Другу частину, з анкетами осіб, прізвища яких були з літер від «М» до «Я», виявити не вдалося, імовірно, вони втрачені.

У томі № 8 на 389 сторінок – списки осіб, знятих з особливого обліку з таких округів: Харківського, Прилуцького, Ізюмського, Мелітопольського, Маріупольського та Київського (приміська територія). У цьому ж томі міститься понад 150 анкет мешканців Київського округу.

Том № 9 – анкети по Білоцерківському округу: загальний список на 286 осіб та анкети більшості з них (всього у томі 246 сторінок). Переважна більшість осіб, які потрапили до списку – колишні прапорщики та військові урядовці, переважно прості селяни, що під час Першої світової війни виступили за бойові заслуги, або «зробили кар'єру» завдяки освіті. У білих, або в Армії УНР значна частина осіб не служила. До списків вони потрапили тому, що «мешкали» на територіях, де існували антирадянські уряди.

У томі № 10 знов «мішанина»: списки знятих з обліку по Глухівському, Мелітопольському, Волинському, Харківському, Сумському, Уманському, Київському, Черкаському, Ізюмському, Херсонському та Роменському округах, а також невелика кількість анкет. Загалом у справі 230 сторінок, частина списків – дублі, які вже представлені в інших томах.

Том № 11 присвячений чотирьом округам, де зібрано як анкети, так і списки: Харківському (108 осіб), Тульчинському (181), Вінницькому (93) та Артемівському (58). Всього у справі 413 сторінок. Список по Харкову не остаточний, проте по інших округах, імовірно, до списків занесено всіх наявних «колишніх білих».

У томі № 12 повністю зосереджено матеріали по Кременчуцькому округу: список на 440 осіб та їхні анкети. Загалом у справі 583 сторінки. Варто зазначити, що співробітники Кременчуцького окрвдділу ГПУ УСРР «старанно попрацю-

вали», зібравши максимально повну інформацію навіть про колишніх «нижніх чинів» російської армії, які за бойові подвиги отримали перший офіцерський чин прапорщика, або завдяки освіті були військовими урядовцями. Основна їх маса не служила у білих, а лише «мешкала» на ними окупованій території.

13-й том – знов змішаний: списки та анкети по Миколаївському (212 осіб), Первомайському (157 осіб), Бердичівському, Миргородському (Лубенському), Роменському, Луганському, Ізюмському та Чернігівському округах. Загалом – 504 сторінки.

Том № 15 (534 сторінки) повністю присвячений мешканцям Волинського (Житомирського) округу – фактично місту Житомиру та околицям. У цьому томі міститься загальний список на 505 осіб та анкети більшості з них.

У томі № 16 (454 сторінки) – додаткові списки по Київському округу (190 осіб) та матеріали по Мелітопольському округу (два списки на 210 та 63 особи, а також їхні анкети).

Том № 17 – знов «мішанина»: Молдавська Автономна Соціалістична Республіка (список на 153 особи), Проскурівський (173 ос.), Чернігівський (105 ос.), Глухівський (97 ос.), Херсонський (104 ос.), Прилуцький (178 ос.) округи, анкети осіб з цих регіонів, але лише ті, прізвища яких починаються на літери від «А» до «К». Всього у томі 617 сторінок.

Нарешті, у 18-му томі містяться списки та анкети по Черкаському (Шевченківському) округу, загалом – 583 сторінки. Контингент осіб, які внесені до списків та занесені до анкет – такий самий, як по Білоцерківському або Кременчуцькому округах. Тобто – переважно селяни, які відзначилися під час Першої світової війни. Важливо також зазначити, що у списках по Черкаському округу зняті з обліку «колишні білі» розбиті по районах. Якщо розглядати кількість «колишніх

білих» у контексті загальної чисельності мешканців районів, то було їх зовсім небагато¹⁰:

- Канівський – 22
- Олександрівський – 15
- Черкаський – 16
- Мошенський – 8
- Балакліївський – 6
- Медведовський – 21
- Гельмязівський – 17
- Золотоніський – 47
- Златопільський – 24
- Матусовський – 18
- Іркліївський – 10
- Чорнобаївський – 13
- Піщанський – 11
- Таганченський – 27
- Стеблівський – 8
- м. Черкаси – 61
- Мокро-Калігорський – 10
- Шполянський – 21
- Ольшанський – 27
- Корсунський – 24
- Городищенський – 29
- Чигиринський – 14
- Смілянський – 67
- Каменський – 30

Таким чином, найбільш повно представлено матеріал по Білоцерківському, Волинському, Кременчуцькому, Сумському та Черкаському округах.

Аналіз анкет та списків, збережених у ГДА СБ України

Зазвичай, у списках знятих з особливого обліку зазначалося лише прізвище, ім'я та по-батькові особи, дата народження та військове звання у російській армії. Але в деяких списках міститься також графа: в якій з ворожих армій

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 406, т. 18, арк. 1–29.

служив (або на чий території мешкав)? Ця інформація має важливий характер щодо оцінки ступеня «провини» осіб, які перебували на обліку у ГПУ УСРР.

Зокрема, такі дані містяться у списку по Черкаському округу¹¹. Особи, зняті з обліку по цьому округу, розподілялись на такі категорії:

Денікінці (тобто, служили у білогвардійській армії на чолі з генералом А. Денікіним у 1919 р.) – 111, білочехи – 1, гетьманці – 4, петлюрівці – 5, врангелівці – 2, мешкали на територіях, зайнятих білими – 337, не зазначено – 95 осіб.

По Миколаївському округу¹²: денікінці – 57, врангелівці – 3, колчаківці – 3, гетьманці – 4, петлюрівці – 1, мешкали на територіях, зайнятих білими – 144 особи.

По Лубенському (Миргородському) округу¹³:

Денікінці – 32,
Колчаківці – 3,
Петлюрівці – 11,
Гетьманці – 2,
Мешкали – 68.

Таким чином, більшість зареєстрованих в особливих відділах осіб лише мешкали на територіях, зайнятих різноманітними білогвардійськими арміями, але не служили в них.

Згідно збережених матеріалів 19 округів Української СРР, а також списку МАРСР, загальний підрахунок знятих з особливого обліку «колишніх білих» та аналіз їх військових звань дав такі результати:

¹¹ Там само, арк. 1–29.

¹² ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 406, т. 13, арк. 1–5.

¹³ Там само, арк. 21–23.

	Період зняття з особливого обліку	генералів	полковників	підполковників	капітанів	штабс-кап.	поручиків	Підпоручиків	прапощиків
Одеса*	1925–1927	26	63	33	39	58	102	163	206
Черкаси*	1925–1926		4	4	14	15	42	84	207
Житомир*	до 25.04.1926	7	17	15	11	17	56	55	152
Кременчук*	1925–1926		7	6	16	18	38	68	138
Суми*	1925–1926		4	9	9	12	34	41	85
Біла Церква	до 25.04.1926		1	2	2	11	45	44	99
Мелітополь	1925–1927		1		3	47	20	48	80
Миколаїв*	до 1.04.1926		2	4	6	14	22	38	59
Тульчин*	до 1.05.1926		3	2	1	12	18	29	63
Чернігів*	1925–1926		2	5	6	7	22	27	48
Проскурів*	до 1.04.1926		1	2	4	9	21	25	64
АМРСР*		1	5	3	1	5	11	23	55
Первомайськ	до 25.04.1926		2	1	5	5	18	15	55
Харків*	1926–1927		3	6	7	9	16	31	24
Херсон*	1925–1927			2	4	4	6	15	46
Глухів	1926–1927		1		3	4	12	18	41
Лубни	1.05– 1.11.1926		1	3		2	15	15	29
Вінниця*	до 1.05.1926			2	1	3	9	16	34
Ізюм	без дати		2			2	5	17	30
Артемівськ	до 1.05.1926		1			2	8	11	9

підпрапоорціщів	вольн.	юнк.	унт-оф.	ряд**	чиновн.	б/з	хор. УНР	краском	Всього:
	60	10	10	5	301	12		1	1089
2	3	3			173	3	1		555
	26	8			122	2	2	3	493
1	8	2	1	2	135				440
9	22	5	7	1	98	7	1	1	345
	6	3			73				286
	7		4	6	91				267
	8	8			51				212
	4		3	1	43	2			181
3	1		1		56		1		179
1	1	1	1	1	42				173
1	13	4	2		38				162
	4	6		1	44	1		1	157
	9	3		2	28		1		139
	4	2			34				117
					37		1		117
1	1	1	1		47				116
					29		1		95
2	2	1	1	1	27	1			91
	1				17	1			50

- * – у графі з загальновійськовими званнями враховані також і морські офіцери, у тому числі:
- а) по Одесі: адмірал – 1, капітан 1 рангу – 1, капітан 2 рангу – 1, лейтенант – 2, мічман – 9, гардемарин – 1.
 - б) по Херсону: капітан 2 рангу – 1.
 - в) по Миколаєву: капітан 1 рангу – 1.
 - г) по Глухову: капітан 1 рангу – 1.
- ** – серед рядових, які перебували на особливому обліку, більшу частину становили писарі.

Сукупність інформації зі списків та анкет «колишніх білих», знятих з обліку, дає можливість проведення різнопланових досліджень. Зазначення дат народження може стати у нагоді при демографічних дослідженнях. Наприклад: про зміни у кількості різних вікових груп чоловіків унаслідок Першої світової війни та буремних подій 1917–1921 рр. Принагідно зазначимо, що найстаршим серед зареєстрованих «колишніх білих» був учасник російсько-турецької війни генерал-майор Макарій Петрович Томашевський, 1848 року народження, що мешкав у Житомирі¹⁴. Там же мешкав інший цікавий ветеран, 1855 р.н. – Федір Гладишев. Він був учасником походів генерала Скобелева до Центральної Азії та нагороджений рідкісною медаллю «За Хивинський похід» (1873 р.)¹⁵.

Попри те, що національний склад осіб, яких знімали з особливого обліку, у списках та частині анкет не зазначений, серед цих матеріалів можна виділити окрему категорію людей, в яких або заповнена графа «національність», або вона визначається іншими ознаками. Зокрема – євреїв, завдяки властивим лише представникам цієї національності прізвищам та іменам. Причому, у більшості ці особи однозначно ніякого відношення до «колишніх білих» не мали, але перебували на обліку з інших причин. Наприклад, зустрічаються

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 406, т. 15, арк. 8.

¹⁵ Там само, арк. 99.

анкети червоноармійців, які деякий час перебували у полоні супротивника. Так, є кілька анкет рядових бійців 5-го кінного полку ім. тов. Троцького Червоної армії, поодинокі анкети червоних командирів, і навіть – євреїв-політруків. Як приклад можна навести анкету Семена Аксельрода, який у липні 1917 р. закінчив школу прапорщиків, у 1919 р. був командиром караульного ескадрону РСЧА у Харкові, залишився у місті та переховувався від білих, а після повернення радянської влади працював у реєстраційному відділі штабу 3 армії¹⁶. Варто зазначити, що прапорщики-євреї випуску 1917 р. білогвардійськими вождями в принципі не сприймалися як справжні офіцери. Попри це, якщо вони не служили у Червоній армії, то для деяких особливих відділів це було підставою для реєстрації. Наприклад, є анкета уродженця Кременчука, колишнього члена Союзу євреїв-воїнів Семена Рабмана (Робмана), який у 1917–1918 рр. служив у Саратові. На яких підставах він був зареєстрований – з анкети не зрозуміло¹⁷.

У тих анкетах, де національність усе ж зазначалася, цікаво проаналізувати – як самі колишні офіцери себе ідентифікували? У цьому контексті є надзвичайно цінною знахідкою власноруч заповнена анкета Костянтина Калініна – легендарного радянського авіаконструктора, який у 1918–1919 рр. служив в Армії Української Народної Республіки. У власноруч заповненій анкеті він написав – «українець»¹⁸.

Якщо анкети докладні, можна з'ясувати не лише бойовий шлях окремих осіб, а й цілих підрозділів, які певний період комплектувалися представниками з даного регіону. Так, серед анкет «колишніх білих» з Сумського округу виявилось чимало ветеранів 51-ї піхотної дивізії російської імператорської армії, а також – учасників білого руху, мобілізованих до т. зв. Дроздовської дивізії білогвардійської армії генерала А. Денікіна.

¹⁶ Там само, т. 11, арк. 16–17.

¹⁷ Там само, т. 12, арк. 421–422.

¹⁸ Там само, т. 7, арк. 286.

Чимало осіб, які перебували на особливому обліку, ретельно розписували в анкетах свої заслуги під час Першої світової війни, зокрема – нагородження орденами та відзнаками Святого Георгія для нижніх чинів. Але глибокий аналіз цих даних свідчить, що частина з цих осіб «дописувала» собі подвиги та нагороди, яких насправді не отримувала. Мета, яку переслідували ці особи, може бути лише одна – марнославство. Але минулі подвиги комуністичний режим, органи ГПУ УСРР не цікавили.

Як приклад можна навести анкету Петра Трофименка – колишнього командира Армії Української Народної Республіки, який у 1921 р. перейшов на бік більшовиків. Він став агентом-провокатором ЧК під прізвиськом «Васильєв» і зіграв трагічну роль в історії Українського повстанського руху 1921–1923 рр. Аби втертися у довіру до повстанців та підпільників, Трофименко-Васильєв демонстрував їм газету «Син України» – видання Армії УНР 1920 р., де було опубліковано його фото. Саме через його зрадницьку діяльність загинуло чимало повстанських отаманів. Отже, в анкеті Петро Трофименко зазначив, що народився у Єлизаветграді у 1894 р., мав чин капітана російської армії, що вже не відповідає дійсності. Далі ще більше неправди: буцімто, він під час Першої світової війни був нагороджений орденом Святого Георгія 4-го ступеня, який давався за виняткові подвиги, а в Армії УНР – Залізним хрестом «За Зимовий похід і бої», хоч у ньому ніякої часті не брав. Можна зробити висновок, що Трофименко-Васильєву було мало своїх власних «заслуг» перед більшовиками, йому ще кортіло привласнити подвиги, до яких він не мав жодного відношення¹⁹.

Таким чином, аналізуючи інформацію з анкет про здійснення подвигів, слід зважати на те, що частина даних може бути неправдивою.

¹⁹ Там само, т. 11, арк. 362.

Серед цікавих документів варто також згадати анкету Івана Кобзи – одного з видатних українських діячів Харкова. Упродовж 1917–1920 рр. він відіграв помітну роль в Армії УНР, а його семирічний син став навіть «зіркою» української пропаганди того часу. Маленький хлопчик у козацькій черкесці та шапці з довгим шликом фігурував на багатьох фотографіях, а також знявся у польській кінохроніці, де він верхи несеться до командира та вправно зіскакує з сідла. Ця кадри пізніше ввійшли у кіно-документальний фільм «Polonia Restituta 1918–1920», оприлюднений у 1928 р. і нині викладений у вільному доступі у мережі Інтернет.

Після відступу Армії УНР на територію Польщі родина Івана Кобзи повернулася до Харкова. Згідно власноруч заповненої їм анкети, дружина Олександра Никифорівна у Харкові працювала у Вукоопспілці, і з ними мешкали син Ігор (10 років) та донька Тетяна (9 років)²⁰. Іван Кобза незабаром після зняття з обліку був засланий на Соловки, а ось долю його родини і сина Ігоря, який став «зіркою» кіно того часу, поки що встановити не вдалося.

Ще одна, але зовсім інша категорія «колишніх білих» – офіцери іноземних армій, які з різних причин залишилися на території УСРР. Передусім, це вихідці з Західної України, які перейшли Збруч у складі Української Галицької армії. Як приклад можна навести біографію Автонома Богуна, уродженця м. Скалат. Він народився 24 серпня 1898 р., але вже з 1914 р. служив в австро-угорській армії. Тобто, пішов на фронт добровольцем у 16 років. Був чотири рази поранений та отруєний газами на Італійському фронті, у 1918–1919 рр. – поручик Української Галицької армії. У 1920 р., під час переходу бригад ЧУГА на бік поляків, зі своїм ескадроном залишився у Червоній армії. Очолював кавалерійську розвідку, потім – взвод у складі 44-ї стрілецької дивізії. Під час служби у більшовиків був ще двічі поранений. Під час перебування полку в Умані

²⁰ Там само, т. 10, арк. 93–94.

одружився, народилися діти, а відтак залишився на постійне проживання²¹.

Серед «екзотичних» офіцерів варто згадати про уродженця Саксонії Альберта Отто Гіллера, 1898 р., корнета німецької армії, який був знятий з особливого обліку по Ізюмському округу²².

Згідно даних кадрового управління Червоної армії, всього станом на 1 вересня 1926 р. у СРСР зняли з особливого обліку та перерахували до запасу РСЧА 32 тисячі осіб, залишилося на особливому обліку ОГПУ СРСР ще 19 тисяч²³.

Аналіз матеріалів, що зберігаються у ГДА СБ України, свідчить про те, що решту – 19 тисяч, можна розподілити на чотири категорії:

- ті, хто ще мав бути знятий з особливого обліку впродовж 1926–1927 рр.;

- померлі, про яких інформація в ОГПУ СРСР була відсутня;

- особи, які були взяті на особливий облік у 1919–1920 рр., і потім встигли вступити до різних антирадянських армій та емігрувати;

- особи, які переховувалися від каральних органів, змінювали місця проживання і навіть прізвища (але їх, вочевидь, були одиниці).

На превеликий жаль, назвати точну кількість осіб по кожній з категорій уже неможливо. На підставі наявних даних можна припустити, що найбільша за кількістю категорія – померлі. Але, оскільки в органах ОГПУ СРСР інформація про це була відсутня, «мертві душі» незабаром перекочували до іншої бази з обліку «колишніх білих».

²¹ Там само, арк. 72–73.

²² Там само, т. 13, арк. 30.

²³ *Тархова Н., Шабардин Н.* Реформа в Красной армии, Документы и материалы. 1923–1928 гг. Кн. 2. – М., 2006. – С. 6.

«Книга учёта лиц...»

У 2009 р. у Галузевому державному архіві Служби безпеки України зняли гриф таємності з унікального джерела: «Книги учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины». Це – типографське видання у чотирьох томах, де містяться дані на 21062 колишніх офіцерів та військових урядовців, які або воювали у складі ворожих більшовикам армій, або мешкали на територіях, де була влада УНР, або білогвардійських урядів. У цих книгах містяться такі дані: прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження, дата та місце реєстрації, місце проживання на момент реєстрації, військове звання, а також ступінь «вини» перед радянською владою: в якій ворожій їй армії служила або на чиїх територіях мешкала зареєстрована людина? Станом на сьогодні у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, у фонді друкованих джерел (ф. 13), збереглося кілька примірників 4-томного видання «Книги...»²⁴. На багатьох сторінках є різні примітки: позначки або цифри – свідчення про те, що видання активно використовувалося співробітниками комуністичних каральних органів у службових цілях.

Ця «Книга...» була видана на підставі списків та анкет «колишніх білих», складених під час реєстрацій в органах ЧК або ОГПУ упродовж 1919–1927 рр. Дата видання 4-томника у комплектах, що і зберігаються у Галузевому державному архіві СБ України, відсутня. Але до одного з комплектів залишився та зберігається супровідний лист начальника Вінницького оперативного сектора ГПУ УСРР О. Грозного від 15 квітня 1931 р. У той час О. Грозний був одним із ініціаторів та керівників інспірованої кримінальної справи «Весна» (т. зв. «контрреволюційна змова військово-офіцерської організації»). У цій справі репресували чимало військових спеціалістів РСЧА, колишніх офіцерів та урядовців, які мешкали на території Радянського Союзу, а також людей, «соціально близьких»

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 346, 1031, 1032, 1033, 1034.

до них – колишніх дворян, священнослужителів, купців, заможних міщан та селян.

У супровідному листі до «Книги», яка щойно вийшла з друкарні, О. Грозний писав:

«При цьому надсилається перший том систематизованої книги обліку колишніх білих офіцерів, взятих свого часу на облік органами ГПУ УСРР.

Книга ця має бути максимально використана в поточній оперативній роботі, для чого пропонується перевірити всіх колишніх офіцерів, що проходять за наданою книгою, які проживають на території вашого району, встановивши стосовно кожного місцеперебування, місце служби та виявити осіб, які виявляють антирадянську діяльність, беручи таких на активний облік для подальшої агентурної розробки.

Особливу увагу приділити групам колишніх офіцерів, сконцентрованих у тому чи іншому підприємстві чи установі, обов'язково насаджуючи серед них агентуру, керуючись директивою Особливого Відділу № 48672 від 26/XI–1930 р.

Також установіть, хто з тих, хто проходить по книзі, заарештований, висланий або вибув, про що повідомте Обліково-Статистичний Відділ ГПУ УСРР для відміток в обліку, а стосовно вибулих – зазначте місце проживання для орієнтування відповідних органів ГПУ.

При виявленні будь-кого з колишніх білих, на території району, що обслуговується Вами, слід запитувати Обліково-Статистичний Відділ ГПУ УСРР про надсилання наявних активних матеріалів.

При виявленні нових осіб з-поміж колишніх білих, не поміщених у книгу, необхідно зажадати та заповнити анкети, копії яких надсилати до Обліково-Статистичного Відділу ГПУ УСРР.

Також необхідно повідомити в Обліково-Статистичний Відділ ГПУ УСРР про всі випадки, коли Вам стане відомо про смерть або повну інвалідність будь-кого з осіб, поміщених у книзі»²⁵.

Лист був датований 15 квітня 1931 р. Отже, видання було здійснено на початку весни того року. Із його змісту випливає, що «Книгу...» видали задля здійснення жорсткого контролю з боку комуністичних каральних органів стосовно «колишніх

²⁵ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 346, т. 1, арк. без номеру.

білих», які мешкали на території радянської України. Наклад її, як зазначено на технічній сторінці, становив 900 примірників.

Найбільш ранні реєстрації в органах ЧК, про які є інформація у виданні, стосуються першої половини 1919 р. (зокрема – по Полтавському округу). Вочевидь, частина зареєстрованих у той час колишніх офіцерів та урядовців пізніше вступила до білогвардійських формувань, емігрувала, загинула або померла. Але більшість записів стосується 1925–1927 рр. – коли відбувався процес зняття з реєстрації в органах ОГПУ СРСР колишніх білогвардійців. Вибірковий аналіз списків свідчить, що у видану на початку весни 1931 р. «Книгу...» потрапила певна кількість осіб, які на той час уже померли, перебували в еміграції, були заарештовані у різних кримінальних справах органами ОГПУ СРСР (зокрема – у кримінальній справі «Весна») або навіть страчені каральними органами.

Наприклад, до «Книги...» вписано Олександра Тимофійовича Жуковського – колишнього військового міністра при Центральній Раді, командувача Кордонного корпусу УНР. Згідно виявлених останнім часом даних, він помер 19 лютого 1925 р. у м. Балта від туберкульозу легень²⁶.

На іншій сторінці видання міститься прізвище полковника Армії УНР Якова Васильовича Тарануценка, зареєстрованого ЧК у м. Бар 5 квітня 1919 р. Але з травня 1920 р. Яків Тарануценко служив в Армії УНР, з якою згодом і емігрував за кордон²⁷.

Видання «Книги» збіглося з завершенням кримінальної справи «Весна», яку органи ОГПУ СРСР проводили в радян-

²⁶ Держархів Одеської обл., ф. Р-8218 оп. 1 спр. 82, витяг з актового запису № 42 від 19 лютого 1925 р., інформація люб'язно повідомлена авторіві дослідником Треусом.

²⁷ Книгу учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины, т. 4, Харьков, 1931. – С. 1822; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн.1. – К., 2007. – С. 432–433.

ській Україні та деяких регіонах Росії (зокрема – Москві, Ленінграді, Смоленську тощо). Але ця «Книга...» стала важливим інформаційним джерелом для чекістів у 1931–1932 рр. – під час проведення колективізації, Великого терору 1937–1938 рр. тощо. В одному з екземплярів 4-томника, який зберігається у ГДА СБУ, вдалося виявити довідку, датовану лютим 1956 р., за підписом начальника обліково-архівного відділу КГБ при Раді міністрів УРСР Гурьянова, де зазначено:

«На 1800 колишніх офіцерів білої армії (на яких в архіві є особові справи), що проходять за цими книгами, заведено обліково-архівні справи, частину з них розіслано в УКДБ областей України»²⁸.

Отже, станом на 1956 р. в архіві КДБ УРСР зберігалися архівні справи на 1800 осіб з числа тих, які були зазначені у «Книге...». Тобто, це були особи, репресовані більшовиками після 1930 р.

У 2011 р. за сприяння тодішнього начальника Галузевого державного архіву Служби безпеки України Сергія Кокіна автором цих рядків було здійснено репринтне видання «Книги учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины» накладом 500 екземплярів. Метою було – поширення по бібліотеках, серед наукової спільноти, а також осіб, які досліджують генеалогію²⁹. Станом на сьогодні видання також уже стало бібліографічною рідкістю.

REFERENCES

1. Tarhova, N.S. and SHabardin, P.M. (Compos.). (2006). *Reforma v Krasnoj Armii. 1923–1928 gg.: Dok. i materialy v 2 kn. Vol. 2.* Moscow, Saint Petersburg [in Russian].

²⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 346, т. 1, арк. 1.

²⁹ Книга учёта лиц, состоявших на особом учёте бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины / пред. и сост. Я. Тинченко, тт. 1–4. – Харьков, 2011–2012.

2. Tynchenko, Y. (2007). *Oficerskij korpus Armii UNR*, Kyiv [in Ukrainian].
3. Tynchenko, Y. (2021). 12 tisiach. Krimskie rasstreli, 20.11.1920–18.04.1921. Kyiv [in Russian].
4. Tynchenko, Y. (Compos.). (2011–2012). *Kniga ucheta lic sostoyavshih na osobom uchete byvshih belyh oficerov v organah GPU Ukrainy. Vol 1–4*. Kharkiv [in Russian].
5. Zdsnovich, A. (2008). *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti i Krasnaya armiya: deyatel'nost' organov VCHK–OGPU po obespecheniyu bezopasnosti RKKA, 1921–1934*, Moscow [in Russian].

Tynchenko Yar. Special register of former officers and «former whites» by the Cheka–OGPU on the territory of Ukraine, 1919–1931

The article's goal is to examine the process of adding to and deleting from a special register individuals who were originally considered «former whites,» such as generals, officers, government officials, participants in the resistance movement against Soviet control, and others. These acts allowed the Cheka–OGPU entities to keep an eye on and manage this group of USSR citizens who posed a threat to the Soviet authorities. If needed, they were also able to implement severe repressive measures.

The methodology is founded on the ideas of historicism, scientificity, and in-depth archival source investigation. Problematic, chronological, comparative, search, and genealogical methodologies were used in the research.

Conclusions. The Cheka–OGPU were able to compile a vast database of former generals, officers, government officials, and other groups of persons who were collectively referred to as «former whites» between 1919 and 1924. About half of the 50,900 «former whites» who were officially registered on USSR territory as of September 1, 1924, resided in Soviet Ukraine. Almost all of these individuals were taken off the special register between 1925 and 1927. Simultaneously with this operation, a recounting of «former whites» occurred; the OGPU provided additional information and clarification on their personal histories as well as removed deceased people off the lists. When the OGPU initiated punitive and repressive measures in various cases in 1929–1930, they made full use of the data gathered in 1925–1927. Specifically, during the fabrication of the «Spring» military officer case, which is considered to be counter-revolutionary. The «Book of records of people who were on the personal record of former white officers in the bodies of the OGPU of Ukraine» was published in the spring of 1931 as a consequence of the operation regarding this matter by the bodies of the GPU of the Ukrainian SSR. This

edition had information on 21,062 people and was released in 4 volumes with a 900 copy circulation. This edition was based on lists and questionnaires of individuals removed from the special register between 1925 and 1927, as well as information on «former whites» registered in the Cheka bodies between 1919 and 1920 about whom there was no information. As other police and government officials were found during the Vesna case who were not on the 1925–1927 lists, the goal of this publication was to offer a full database of «former whites». Following this, repression affected at least 1,800 of the individuals included in the «Book of Registration of People...». The documents about the registration and subsequent expulsion from the special district of «former whites» were kept at the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. These include questionnaires filled out by a significant portion of «former whites,» lists of individuals who were withdrawn from special registration in the majority of USSR districts, and many sets of «Books of registration of people». Research in the areas of military history, demography, genealogy, and the operation of the Cheka–OGPU's punitive and repressive system during the understudied 1920s is made possible by the information found in the materials and documents that have been preserved. The registration questionnaires of «former whites» should receive special attention because they include a wealth of unique biographical data that could be useful to genealogical experts as well as researchers examining people's roles in particular historical events.

Key words: special departments, officer corps, Vesna case, White Guard movement, UPR activists.